

ЂУРО ВУЛОВИЋ

ЦРНА ГОРА У ИЗВОРИМА И ИСТОРИОГРАФИЈИ 1941—1945.

Као и на читаву духовну и материјалну културу, рат се негативно одражава на настајање и очување докумената који треба да остану као писани траг о њему самом и његовим разноврсним манифестацијама. У ратним условима не могу се неометано и нормално водити канцеларије које путем писане документације треба да прате текућа догађања. То је посебно било тешко у условима народноослободилачког рата 1941—1945, који је настао из народног устанка и вођен претежно као партизански рат. Егзистирајући под тешким условима (слаба техника, недостатак папира, честа војна дејства и др.) канцеларије штабова јединица и других установа и организација мање-више су нередовно и непотпуно радиле. Нијесу сачувани ни сви документи који су настали у овом периоду. Најчешће су, у страху да их непријатељ не открије, уништавани или су у импровизованим сандуцима затрпавани у земљу, па су, недовољно заштићени, тамо и пропадали. Када се уз све то узме у обзир да многи догађаји нијесу забиљежени у документима, онда је јасно колико је изражен проблем оскудности извора за изучавање историје Црне Горе у периоду 1941—1945. године.

Послије рата учињен је напор да се постојећи извори пронађу, сакупе и сачувају, чиме је отпочео рад на организовању одговарајуће архивске дјелатности. Крајем педесетих година постојећа грађа која се односила на Црну Гору у минулом рату обједињена је и смјештена у Архиву за раднички покрет Историјског института СР Црне Горе, док су у неким срезovima, каснијим општинама, формирани архивски центри који су чували извјесну грађу локалног карактера.¹

Извори за историју Црне Горе за период 1941—1945. године могу се подијелити по више основа, а главна подјела могла би

¹ *Архивски фондови и збирке у СФРЈ — Црна Гора, Београд 1983.*

да буде по основу провенијенције, као и по томе да ли су извори објављени или не. По основу провенијенције извори се, у глобалу, дијеле на изворе домаћег и страног поријекла. Изворе домаћег поријекла од интереса за нашу тему чине документи народноослободилачког покрета и четнички, зеленашко-сепаратистички, недићевски и усташки документи.

Најбројније и посебно значајне изворе домаћег поријекла чине документи настали радом органа и организације НОП-а. Ту прије свега спада партијска грађа, тј. грађа организација КПЈ и СКОЈ-а, а затим грађа органа народноослободилачких одбора, антифашистичких организација (омладине и жена), Народноослободилачког фронта, војних штабова и јединица и др. Највећи дио грађе те врсте чува се у Архиву Историјског института Црне Горе. Поред оригиналних докумената у том се Архиву налази и добар број фотокопија и преписа, чији се оригинали налазе у другим архивима. Документи су разврстани по сродности и за њих су, поред улазног инвентара, израђени хронолошко-тематски регести. Осим у овом Архиву, грађа за предметну тему чува се у Архиву Војноисторијског института у Београду, превасходно грађа војних штабова и јединица, а у мањој мјери у Архиву за раднички покрет Југославије, у Архиву Југославије и у Архиву за раднички покрет Србије. Као што је речено, извјесна грађа локалног карактера налази се по архивским центрима у Црној Гори (Херцег Нови, Никшић, Иванград и др.).

Значајан фондус домаће грађе која се односи на предметни период представља грађа квислиншких покрета и организација, а прије свега четничка грађа, јер су четници Драже Михаиловића били главна снага колаборације и контрареволуције у нас. Грађа о четничком покрету од нашег непосредног интереса чува се у неколико архива. Најзначајнија и у највећој количини се налази у Архиву Војноисторијског института у Београду, а затим у Архиву Историјског института Црне Горе у Титограду и у Републичком секретаријату за унутрашње послове у Титограду, у Архиву Института за раднички покрет Србије и у Архиву Института за историју радничког покрета у Загребу. Нешто докумената ове врсте може се наћи у архивским збиркама завичајних музеја у Иванграду, Колашину, Бијелом Пољу и Пљевљима, као и у музеју устанка у Титовом Ужицу. Треба напоменути да грађа која се налази у Републичком секретаријату за унутрашње послове у Титограду, на жалост, још није стављена на располагање архивским установама, мада ју је, парцијално и по посебном одобрењу, користио мањи број научних радника. Грађу са суђења четничким и сепаратистичким ратним злочинцима посједују архиви окружних судова на Цетињу, у Титограду и Бијелом Пољу, као и Архив Суда сарајевске војне области, а саслушања појединих четничких и сепаратистичких функционера дата пред органима ОЗН-е и друга слична доку-

мента посједују архивска одјељења РСУП-а у Титограду и ССУП-а у Београду.

У Архиву Војноисторијског института у Београду налазе се фондови Недићеве и усташке архивске грађе, у којима има података и о четничком и сепаратистичком покрету у Црној Гори. Посебно је са овог становишта интересантан фонд Недићеве грађе, јер се у њему налазе и документи који говоре о Недићевом интересовању за политичке прилике у Црној Гори, као и о контактима и сарадњи са црногорским четницима, који су дошли до изражаја нарочито од краја 1943. године, а у вези са пројектом о наведеној федерацији Србије и Црне Горе.

За односе четника Драже Михаиловића са југословенском избјегличком владом значајна је грађа избјегличке владе, која се налази у Архиву Југославије, Архиву Војноисторијског института а дијелом и у Дипломатском архиву ССИП-а у Београду.

Изворе страног поријекла од интереса за нашу тему чини у првом реду италијанска и њемачка грађа. Највећи дио те грађе заплијењен је крајем рата и налази се у Архиву Војноисторијског института у Београду. Италијанска грађа распоређена је у фондове: Гувернаторат за Црну Гору и Гувернаторат за Далмацију, док се њемачка грађа налази у фонду Фелдкомандатура — Цетиње. Незнатан дио италијанске и њемачке грађе налази се у Архиву Историјског института Црне Горе.

Архиви у Италији са документима из другог свјетског рата нијесу још отворени, мада то ускоро треба очекивати, јер по тамошњим законима архиви се отварају 50 година након догађаја. Међутим, доста њемачке и италијанске грађе коју су заплијенили западни савезници налази се у САД. Посебно је значајна грађа која се налази у Националном архиву у Вашингтону, чији је већи дио који се односи на Југославију микрофилмован и ти се микрофилмови налазе у нашим архивима, прије свега у Архиву Војноисторијског института. То је претежно њемачка грађа, од које се добар дио односи и на Црну Гору, сортирана у фондове: Команде Југоистока, штабови група армије „Е“ и „Ф“ и 2. оклопне армије, фелдкомандатуре 1040 — Цетиње, Врховне команде оружаних снага, Врховне команде копнене војске, Министарства спољних послова, Њемачког посланства у Загребу, Опуномоћеника Министарства спољних послова у Београду и поједина документа уреда Абвера у Београду и Загребу и штабова 21. армијског корпуса и 1. брдске дивизије и др. Италијанска микрофилмована грађа у Војноисторијском институту из Вашингтона, која се односи на Црну Гору, сврстана је у фондове: Гувернатората за Црну Гору, Више команде оружаних снага Албаније, 9. армије, 14. армијског корпуса, Врховне команде, Главног генералштаба војске, Министарства спољних послова Италије и др.²

² Др Радоје Пајовић, *Контрареволуција у Црној Гори — четнички и федералистички покрет 1941—1945*, Цетиње 1977, 11—14.

Послије рата учињено је доста и на објављивању грађе на југословенском нивоу, а у том оквиру и грађе која се односи на Црну Гору, а направљено је неколико значајних радова у овом смислу и у самој Црној Гори. Најкрупнији подухват ове врсте на југословенском плану направио је Војноисторијски институт, покренувши едицију *Зборник докумената и података о ослободилачком рату југословенских народа*, који је изашао у 13 томова. У Зборнику су објављени превасходно документи партизанског поријекла, а у мањој мјери они који потичу од окупатора и колаборациониста. На народноослободилачки покрет у Црној Гори односе се документи који су објављени у трећем тому, који је сачињен од 10 књига. У 4, 5. и 6. књизи овог тома објављена су и 183 документа четничког, италијанског и зеленашко-сепаратистичког поријекла. Значајни за изучавање НОР-а у Црној Гори су и други и девети том. У другом тому се налазе документи Врховног штаба а у деветом партијско-политички документи. Нешто докумената о НОП-у у Црној Гори може се наћи у првом тому, који се односи на Србију, и у четвртом тому, који се односи на Босну и Херцеговину. Од посебног значаја је 13. том, који садржи италијанска документа. До сада су објављене двије књиге ових докумената, које се односе на 1941. и 1942. годину. Знатан број ових докумената односи се на Црну Гору.

У југословенским едицијама приличан број докумената је објављен о омладинском покрету у Црној Гори 1941—1944. године, претежно у зборнику *Докумената омладинског покрета Југославије*, том I, књ. 2, и том II, књ. 1 и 2, 1954, 1959. и 1960.

У Црној Гори је објављено неколико књига изворне грађе, од којих се двије односе на народну власт. Заслуга за објављивање извора о народној власти припада проф. др Зорану Лакићу, заслужном истраживачу у овој области. Књиге докумената које је објавио су *ЗАВНО Црне Горе и Боке*, 1963, и *ЦАСНО (Црногорска антифашистичка скупштина народног ослобођења, 1941-1945)*, 1975, обје у издању Историјског института СР Црне Горе. Године 1983. објављени су *Изабрани радови Блажа Јовановића* у три књиге. У првој књизи ради се, у ствари, претежно о ратним документима које је Јовановић написао или потписао у свјестству команданта Зетског НОП одреда, члана Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку или организационог односно политичког секретара Покрајинског комитета КПЈ.

Треба, најзад, рећи да је у Црној Гори објављен и један број четничких и зеленашко-сепаратистичких докумената, са чиме се отпочело још у току рата. Тако је 1944. године Предсједништво ЦАСНО-а објавило фрагменте докумената из четничке архиве Блажа Ђукановића и Баја Станишића, заплијењене приликом њихове ликвидације у Острогу октобра 1943. године. Ова збирка докумената имала је политички карактер. Основни циљ јој је био да разобличи спрегу четника и црногорских сепаратиста са окупатором. Отуда је и добила назив: *Четничка издаја*

у свјетлости докумената. Године 1945, одмах после ослобођења земље, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача објавила је зборник докумената четничког, италијанског и њемачког поријекла под насловом *Документи о издајству Драже Михаиловића*. Мада је и ова публикација имала превасходно политички карактер, може да се користи и у научне сврхе, прије свега због тога што су уз велики број докумената објављени и њихови факсимили.³

Послије рата урађено је прилично и на објављивању извора другог и трећег реда: штампе која је излазила у току рата и ратних дневника. Тако је штампа покрајинског односно земаљског значаја објављена у *Зборнику грађе за историју радничког покрета Црне Горе*, књ. 2, 3, и 4, Титоград 1958—1960, (*Народна борба*, орган Покрајинског комитета КПЈ, *Саопштење*, орган Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку, *Омладински покрет*, орган Црногорске народне омладине, *Ријеч слободе*, орган ЦАСНО-а и *Побједа*, орган Народноослободилачког фронта Црне Горе). Истовремено су објављени ратни дневници: Јанко Лопичић, *Ратни дневник I*, Београд 1961; Милосава Максимовић — Вуковић, *У вртлогу мука*, Титоград 1962; Саво Брковић, *Записано у рату*, Титоград 1963; Јово Михаљевић, *Живи записници*, Београд 1965; Саво Оровић, *Ратни дневник 1941—1945*, Београд 1972. Сем тога, објављене су биљешке Николе Лекића, настале у току тринаестојулског устанка, и то као прилог у књизи Милорада Марковића *Никола Р. Лекић Горанин*, Бар 1983 (стр. 223—269). Значај ових биљешака је у томе што представљају ријетко аутентично штиво о тринаестојулском устанку, о коме иначе има мало изворних података, што су писане од политички и интелектуално високо упућене личности и што су настале „на лицу мјеста“ и у таквом облику објављене од стране другог лица (њихов аутор је погинуо 1. децембра 1941. на Пљевљима), за разлику од претходно наведених дневника, које су њихови аутори објавили после рата и у припреми за штампу могли су понешто и да измијене од првобитног текста.

Без обзира на недовољност прворазредних историјских извора, у послеријатном периоду настала је обимна литература која се односи на историју Црне Горе од 1941. до 1945. године. Оскудност архивских извора надомјешћивана је у знатној мјери публицистичким, мемоарским и сличним радовима, а истраживачи су често користили и изјаве појединих учесника рата, поготово актера догађаја.

Сва литература која се односи на историју Црне Горе предметног периода може се подијелити на: а) научну литературу и б) публицистику. У научну литературу спадају: посебна дјела (студије, монографије), чланци и расправе (објављени у часописима и зборницима радова) и радови из војне историографије. У

³ Исто.

историјску публицистику спадају: посебна дјела (мање или више „страживачког или синтетичког карактера), мемоари (било да су посебна издања или не) и тзв. емигрантска публицистика. Наша претензија у овом раду, што се историографије тиче, је да се, служећи се одређеном методологијом, позабавимо прије свега научном литературом, али и да укажемо на смјерове развоја историјске публицистике и да наведемо добар број значајнијих дјела ове врсте, која се уклапају у предвиђену методологију.

Треба рећи да рад на овој теми представља углавном пионирски подухват. Овом проблематиком до сада се унеколико бавила само Марија Црнић — Пејовић, архивски радник, која је објавила неколико радова из историје историографије који се односе само на Боку Которску,⁴ а неколико аутора се јавило са по једним прилогом.⁵ Проф. др Миомир Дашић објавио је један рад више методолошког карактера, но који се, такође, може сврстати у ову област.⁶

Збрајајући радове који се односе на период народноослободилачке борбе у Црној Гори 1941—1945. године, уочава се одмах да је број популарно обрађених дјела и других радова публицистичког карактера у великој несразмјери у односу на научно обрађене текстове и да је ових првих далеко више него других. Подстицани од стране научних радника — историчара,

⁴ То су следећи радови:

а) *Извори и литература за проучавање револуционарног покрета у Боки Которској (1918—1945)*, Раднички покрет, народноослободилачки рат и револуција у Боки Которској, Зборник радова, књига друга, Херцег-Нови 1983;

б) *Раднички покрет и народноослободилачка борба у Боки Которској на страницама Историјских записа*, Бога, Зборник радова из науке, културе и умјетности, бр 10, Херцег-Нови 1978;

в) *Извори и литература за проучавање НОР-а и револуције у Боки которској у вријеме привремене кризе (април 1942 — септембар 1943)*, НОР и револуција у Боки Которској, Зборник радова, Котор 1986;

г) *Архивски извори за проучавање теме: Затвори и логори у Боки Которској и Бокелји у затворима и логорима ван Боке*, истоимени Зборник радова, Титоград 1987,

⁵ То су следећи аутори са прилозима:

а) Мр Милан Матић, *Осврт на објављене изворе и литературу о Дурмиторској партизанској републици (1945—1977)*, Дурмиторска партизанска република, Зборник радова, Титоград 1979;

б) Др Чедомир Пејовић, *Дурмиторска партизанска република 1941, у сачуваним документима*, Дурмиторска партизанска република, Зборник радова, Титоград, 1979;

в) Бранко Ђукић, *Црна Гора 1943. у југословенским енциклопедијским публикацијама*, Преломни догађаји НОР-а у Црној Гори 1943. године, Зборник радова, Титоград 1985;

г) Мато Каповић, *Дубровачки архив као извор за повијест логора у Боки Которској*, Затвори и логори у Боки Которској, и Бокелји у затворима и логорима ван Боке, Зборник радова, Титоград 1987.

⁶ Проф. др Миомир Дашић, *Аутобиографски списи и њихов изворни значај за проучавање локалне историје*, Револуционарни покрет у срцу цетињском 1918—1945, Зборник радова, Титоград 1988.

који за своје истраживачке радове обично нијесу имали довољно архивских података, али и од стране научних институција у области историје, које су организовале бројне научне скупове историчара и учесника ратних збивања, а не мали број подстакнут и сопственим поривима, многи учесници НОР-а, поготово актери догађаја, написали су и објавили у минулим поратним деценијама своја свједочења или сјећања о збивањима у којима су учествовали. Тако је настао велики број публицистичких и мемоарских радова, како у посебним издањима тако и објављених у зборницима радова и часописима. То је јако обогатило фонд података и сазнања о народноослободилачкој борби и омогућило да се многи догађаји и процеси боље схвате и потпуније обраде. Међутим, то је истовремено био и мач са двије оштрице: на једној страни проширење историјских сазнања а на другој негативне посљедице усљед неминовног субјективизма који прати радове мемоарског карактера. Сва сазнања до којих се преко тих радова дошло нијесу била права и многа су замагљивала историјску истину о неким догађајима, односно отежавала да се до ње дође. Још више од тога: историјско-публицистички и мемоарски радови су извршили велики утицај на формирање историјске свијести шире јавности, која иначе нема потребно историјско образовање нити је у могућности да заузме критички став према таквим радовима. Говорећи о садашњем тренутку може се поуздано рећи да историјска публицистика о догађајима из минулог рата врши знатно већи утицај на историјску свијест него научна историографска мисао.

У овом раду нећемо износити критички став према радовима које наводимо, сматрајући да је довољно (а толико нам је, вјерујемо, једино и дужност за ову врсту рада) да их по одређеном систему наведемо и заинтересоване на тај начин упознамо са историографском и њој блиском литературом о третираном историјском раздобљу. На писцима историографских радова лежи одговорност да критички изанализирају и користе радове из историјске публицистике и мемоаристике, као што то, уосталом, морају чинити и са научним радовима.

Историја Црне Горе за период од 1941. до 1945. године у историографији је заступљена са свега 12—13 посебних научних издања. Челно мјесто међу тим публикацијама заузимају свакако издања Историјског института, од којих се три баве темама ширег тј. црногорског карактера. То су радови: 1) Др Радоје Пајовић, *Контрареволуција у Црној Гори — четнички и федералистички покрет 1941—1945*, Цетиње 1977; 2) Др Зоран Лакић, *Народна власт у Црној Гори 1941—1945*, Цетиње — Београд 1981; 3) Др Ђуро Вујовић, *Организациони развој КПЈ у Црној Гори 1941—1945*, Титоград 1988. У ову групу радова могао би да дође и рад групе аутора о женама, мада тематски прелази оквир периода који се третира. То је рад *Жене Црне Горе у револуционарном покрету 1918—1945*. Ратни период обрадили су Славко

Станишић и Радоје Пајовић: први аутор период од почетка рата до капитулације Италије а други од капитулације Италије до краја рата.

Слични наведеним радовима по својим научним карактеристикама су два рада регионалног карактера: један, опсежнији и са ширим тематским оквиром, мада касније настао, аутора др Ђура Вујовића, *Ловћенски НОП одред и његово подручје у народноослободилачкој борби 1941—1945*, Цетиње 1976, и други, др Душана Живковића, *Бока Которска и Паштровићи у народноослободилачкој борби*, Београд 1964. По научној методологији су написани и радови биографског карактера: др Надежде Јовановић, *Рифат Бурџовић Тршо*, Београд 1973, и Божицара М. Мугоше, *Народни херој Шпиро Мугоша*, Титоград 1974.

Остале посебне научне публикације спадају у домен војне историографије. Ради се о пет монографија ратних јединица и једној која се односи на пљеваљску битку. То су следеће монографије: Радован Вукановић, *Ратни пут Треће дивизије*, Београд 1970, исти аутор, *Други ударни корпус*, Београд 1982; Гојко Миљанић, *Никшићки НОП одред*, Београд 1970; Митар Ђуришић, *Седма црногорска омладинска бригада*, Београд 1973; др Душан Живковић, *Прва бокељска НОУ бригада*, Котор 1984; Шпиро Логатор и др Ђуро Батрићевић, *Пљеваљска битка*, Београд 1990.

Знатно већи број је публикација — посебних издања научнопопуларног односно публицистичког или мемоаристичког карактера. Додуше, свега су три-четири рада ширег, црногорског значаја, а сви остали су регионалног значаја, биографије појединих револуционара и сл. Радови ширег значаја су: Батрић Јовановић, *Црна Гора у НОР и социјалистичкој револуцији*, I, Београд 1960; исти аутор, *Тринаестојулски устанак*, Београд 1984; Милијан Станишић, *Кадрови револуције — Црногорци на руководећим дужностима у НОР-у народа и народности Југославије 1941—1945*, Титоград 1984.

Радови ужег значаја разноврсни су по садржају и тематици и по тој основи могу се подијелити на оне: а) који обрађују неку територију; б) који третирају неки проблем или догађај; в) који се баве војним дјелима или монографском обрадом војних јединица; г) који представљају сјећања њихових аутора на рат или неке његове фазе или су бар блиски класичном виду мемоаристике и д) који представљају биографије (или биографске записе) неких познатих револуционара и истакнутих личности НОП-а. Полазећи од наведених карактеристика при навођењу радова даћемо приоритет онима са ширим тематским оквиром.

Радови који имају територијалну назнаку у наслову су: Мирко Ђуковић, *Србија у НОР-у*, *Санџак*, Београд 1964; исти аутор, *Санџак у НОР-у*, Београд 1967; Радован Лекић, *Андријевички срез 1941—1944*, Цетиње 1961; Перо Крстајић, *Дурмитор у НОБ и револуцији*, Титоград 1966; Батрић Јовановић, *Кола-*

шински крај у социјалистичкој револуцији, Београд 1983; Љубо Анђелић, *Град на Тари*, Титоград 1960; Војо Тодоровић, *Подгорички срез у тринаестојулском устанку*, Београд 1954; мр Јово Вукотић, *Устанак у никшићком срезу*, Никшић 1974; Велимир Радовић, *Пет особености устаничке 1941. године у Боки*, Херцег-Нови 1976; Јевто Бјелица, *Немирна граница*, Београд 1984. Мада садржајем прелазе оквир рата а и композицијски су доста другачије, у ову врсту књига донекле се могу убројити: Гојко М. Килибарда, *Никшић у свјетлости педесетогодишњице СКЈ 1919—1969*, Никшић 1969; *Револуционарни покрет у општини Титоград 1919—1945*, Титоград 1976.

Посебном темом или догађајем занимају се публикације: Саво Јоксимовић, *Плиме и осеке*, Беране 1941—1942, Иванград 1971; исти аутор, *Батаљони народних одборника*, Београд 1975; Миливоје Максимовић, *Бјекство из никшићког затвора*, Никшић 1983; Томислав Гргуревић, *Подвиг Спасића и Машере*, Тиват 1983.

Публицистички радови који се баве војним дјејствима или монографском обрадом војних јединица су: Раде Кнежевић, *Борбе 37. дивизије у народноослободилачком рату*, Београд 1950; Нико Јовићевић, *Од пете офанзиве до слободе*, Београд 1955; Вељо Радовић и Марија Црнић, *Орјенски партизански батаљон*, Херцег-Нови 1961; Обрад Цицмил, *Дурмиторски НОП одред*, Београд 1966; Жарко Видовић, *Трећа пролетерска санџачка бригада*, Београд 1972; Чедомир Чедо Друловић, *Четврта санџачка бригада*, Београд 1973; Блажо Јанковић, *Четврта пролетерска црногорска бригада*, Београд 1975; Станко В. Влаховић и Миодраг—Мићо Селић, *IX црногорска народноослободилачка ударна бригада*, Титоград 1987.

Публицистички радови које пишу учесници догађаја у мањој или већој мјери мемоарски су обојени, а неки су превасходно такви, као на примјер: Саво Јоксимовић, *У герили*, Титоград 1963; Радован Вукановић, *На ратној стази*, Београд 1965; Димо Вујовић, *Године ратне*, Београд 1968; Војо Лековић, *Самоће*, Београд 1975; Павле Кадовић, *Непокорени град*, Београд 1977; Милун—Мујо Шћекић, *У праскозорје слободе*, Београд 1978; Зора О. Мијушковић, *Логорски записи*, Никшић 1982; Војо Ковачевић, *Под створеним небом*, Београд 1985; Божо Лазаревић, *Сећање на рат и револуцију*, Титоград 1987; Владо Вујовић, *Логор Клос у Албанији*, Ријека 1983; Драгутин — Драго В. Ивановић, *Портале — Записи из жице (Јусовача, Кућа Рогошића, Скадар — Тена, Бари, Фођа, Колфјорито ди фолињо)*, Титоград 1988.

Најзад, публикације биографског карактера о револуционарима и другим истакнутим личностима из НОБ-е су: Ђуро Ђурашковић, *Командант Сава*, Београд 1962; Лазо Марковић, *Иван Милутиновић*, Титоград 1970; Бранко Кркељић, *Бина Врбица*, Горњи Милановац 1978; исти аутор, *Велимир Јакић*, Београд 1978; Ико Мирковић, *Блажо Јовановић*, Горњи Милановац. О Николи Ђурковићу објавили су биографије Томислав Гргуревић

и Анте Роси. Бранко Кркељић је објавио двије књиге у којима је биографски обрађено више личности. То су: *Записи о црвеном граду*, Београд 1976. и *Санџачке легенде*, Београд 1987. Слична је збирка биографских прилога више аутора о Ивану Милутиновићу (*Иван Милутиновић — Милутин*, Београд 1969). Три књиге представљају интимно обраћање аутора својим погинулим друговима. То су књиге: Вукалица Милутиновић, *Неписани тестаменти*, књ. 1. и 2, Титоград 1981. и 1983; Ико Мирковић, *Другови моје младости*, Горњи Милановац 1978. Занимљива је публикација Зорана Лакића са већим бројем кратких прича биографског и другог карактера, интонирана у стилу школске лектире, *Записи о револуцији*, Цетиње 1971. Било је и још неких, мање запажених публикација које би се могле сврстати у ову групу.⁷

Публицистика тзв. политичке емиграције код нас је мало позната и коришћена. Њоме се од црногорских аутора користио др Радоје Пајовић за свој рад о четничком покрету у Црној Гори, наводећи да су најпознатије књиге четничког поријекла: *Књига о Дражи*, у двије свеске, и *Расуте кости* М. П. Минића, као и часопис *Гласник српског културно-историјског друштва „Његош“*, који излази у Чикагу у Сједињеним Америчким Државама, а у коме је објављено више чланака који третирају проблем четничког покрета у Црној Гори, као и друге књиге.⁸

На крају, због свог значаја, не могу се заобићи публикације које превазилазе оквир рата 1941 — 1945. године или су тематски шире од Црне Горе, наравно под условом да имају и садржаје о народноослободилачком рату у Црној Гори, а таквих публикација има прилично. На оне југословенског значаја подсјећамо, а црногорска издања ћемо навести. Ради се о научним монографијама у којима се даје cjеловита слика историјског развоја појединог краја, регије или града. То су монографије: Др Обрен Благојевић, *Пива*, Београд 1971; *Колашин*, Београд 1981. (аутор текста о НОР-у Батрић Јовановић, стр. 291—622); *Бар град под Румијом*, Бар 1984. (аутор текста о НОР-у др Буро Вујовић, стр. 119—133); *Бијело Поље*, Београд 1987. (аутор текста о НОР-у др Новица Ракочевић, стр. 343—634); Мустафа Мемич, *Плав и Гусиње у прошлости*, Београд 1989. (текст о НОР-у стр. 259—352). Ускоро се очекује излазак из штампе и монографије о Цетињу (аутор текста о НОР-у у тој монографији је др Буро Вујовић). У ову врсту радова, мада више научно-популарног карактера, дошла би и монографија: Милош — Мидо Миликић, *Мојковац (ратна и револуционарна прошлост)*, Београд 1983.

⁷ Такве су публикације, на примјер: Прим. др Алекса-Леко Мирановић, *Трагом споменика Црне Горе 1912—1945, књига прва*, Рибничка врела, Цетиње, 1969; *Прозивка заувјек*, Цетиње 1981. (Издавач: Одбор за прикупљање монографске грађе борацких организација Бандића и Комана) и др.

⁸ Др Радоје Пајовић, н.д.ч, 10.

Издавачка продукција која се односи на раздобље црногорске историје од 1941. до 1945. године а поникла је преко часописа и зборника радова врло је обимна. Зато ћемо у презентацији радова те врсте ићи селективно, тј. навести наслове значајних научних и тематски ширих и значајнијих научно-публицистичких радова, док ћемо за остале радове, који су мање — више мемоарског карактера, навести називе зборника у којима су објављени, а тек покоји од тих радова и поименично навести.

Чланци, расправе и прилози научног карактера који се односе на предметни период објављени су углавном у *Историјским записима*, знатно мање у *Војноисторијском гласнику* и *Југословенском историјском часопису*, а ту и тамо и у другим часописима (Правни зборник, Пракса и др.), као и у неким зборницима (*Неретва — Сутјеска* 1943, Београд 1969; *Ослободилачка борба народа Југославије као општенародни рат и социјалистичка револуција*, књ. I и II, Београд 1977. и др.). Међутим, разни прилози мемоарског карактера, иако се и они понекад могу наћи у научним часописима, објављивани су углавном у зборницима радова. Зборници сјећања југословенског карактера у којима се налазе прилози те врсте који се односе на теме из Црне Горе су: *Четрдесет година*, књ. 5, 6. и 7, 1941—1945, Београд 1961; *Четрдесет прва, Устанак народа Југославије*, Београд 1961; *Устанак народа Југославије*, Београд, 1/1962, 2. и 3/1963. и 4, 5. и 6/1964; *Сутјеска*, књ. 1, 2. и 3, Београд 1959—1960; *Отпор у жицама*, књ. 1. и 2, Београд 1969; *1941 — 1942. у сведочењима учесника народноослободилачког рата*, Београд 1975; *Везе у НОБ — ратна сјећања 1941—1945*; Београд 1981; *Ратна сјећања из НОБ 1941—1942*, Београд 1981; *Југославија 1941*, Београд 1982.

Зборници радова настали у Црној Гори, не ријетко као резултат рада научних скупова (што значи да су често комбинација научних прилога и сјећања), су сљедећи: *Прилог у крви*, Пљевља 1941—1945, Пљевља 1969; *Вирпазар Бар Улицњ, Цетиње — Београд* 1974; *Ватре са Комова*, Београд 1978; *Дурмиторска партизанска република*, Београд 1979; *Никшићки срез у НОР-у*, Никшић 1982; *Никшић у предратном револуционарном покрету и НОР-у*, Никшић 1983; *Народна и војнопозадинска власт никшићког среза у народноослободилачком рату*, Никшић 1985; *Омладина никшићког среза у НОР-у и револуцији*, Никшић 1987; *Илегална и Подгорици (Титоград) 1941—1945*; Титоград 1984; *Преломни догађаји НОР-а у Црној Гори 1943. године*, Титоград 1985; *Народноослободилачки рат и револуција у Боки Которској у вријеме привремене кризе од априла 1942. до септембра 1943. године*, Котор 1986; *Затвори у Подгорици и логор на Забјелу*, Титоград 1986; *Затвори и логори у Боки Которској и Бокелји у затворима и логорима ван Боке 1941—1945*; Титоград 1987; *Колашњински четнички затвор*, Титоград 1987; *Револуционарни покрет у Цетињском срезу 1919—1945*, Београд 1987. Историјски институт Црне Горе објавио је зборник радова Ђока Пајковића Токо-

вима револуције, Титоград 1981, а Центар за марксистичко образовање „Никола Ковачевић“ у Никшићу тротомну збирку радова Милије Станишића *Токови револуције у Црној Гори*, књ. I, II и III, Никшић 1980, 1984. и 1988.

Зборнике сјећања имају и све црногорске бригаде, па и два црногорска батаљона у Првој пролетерској. То су: *Први црногорски батаљон Прве пролетерске НОВ бригаде од устанка до побједе*, Београд 1977; *Други црногорски батаљон*, Београд 1986; *Трећа пролетерска санџачка бригада*, књ. I II, Београд 1970; *Четврта пролетерска 1942—1952*, Београд 1952; *Четврта пролетерска црногорска бригада*, књ. 1. и 2, Београд 1969; *Четврта пролетерска (црногорска) народноослободилачка ударна бригада*, књ. 1. и 2, Београд 1968; *Пета пролетерска црногорска бригада*, књ. 3, Београд 1981; *Шеста црногорска народноослободилачка ударна бригада*, Титоград 1983; *Седма црногорска омладинска бригада „Будо Томовић“*, Титоград 1980; *Осма црногорска НОУ бригада*, Београд 1978; *Девета црногорска НОУ бригада*, Титоград 1987; *X црногорска народноослободилачка ударна бригада*, Титоград 1984; *Прва црногорска бригада народне одбране*, Титоград 1989.

Чланке и друге научне и научно-популарне и мемоаристичке прилоге, објављене у часописима и зборницима, селективно ћемо навести по тематским цјелинама, које истовремено третирају крупне проблеме НОР-а и револуције у Црној Гори. Претходно ћемо навести наслове општих, црногорских тема (било да се односе на читав рат или на дио рата) и наслове регионалних тема, а затим наслове радова који се уклапају у сљедеће тематске цјелине: 1) Јулски устанак; 2) Народна власт; 3) Италијански и њемачки окупатор; 4) Колаборација и контрареволуција; 5) Лијева скретања; 6) Илегала у Црној Гори; 7) Омладина и жене; 8) НОП у окупираним градовима; 9) Штампa и пропаганда у НОР-у; 10) Затвори и логори; 11) Критика и полемика; 12) Војна историографија.

Пошто, и поред све историографске литературе, настале у послеријатном периоду, и поодмаклог протока времена од другог свјетског рата, у нас није написана, мање или више синтетичка или било каква научна монографија о НОР-у и револуцији у Црној Гори, сматрамо да на почетку овог дијела историографског прегледа треба напоменути да су кратак преглед народноослободилачке борбе у Црној Гори дали Владо Стругар и Перо Раичевић још 1955. године,⁹ а да се касније сличним прегледима у више наврата бавио др Радоје Пајовић, дајући најши-

⁹ *Историјски записи*, 1—2/1955.

ру верзију (40 стр.) у публикацији *Црна Гора*, НИП „Књижевне новине“, Београд 1976.¹⁰

Теме црногорског значаја, објављене у историјској периодици или у зборницима, које су скренуле пажњу историчара, а неке и пажњу шире научне и друге јавности, су: о Народноослободилачком фронту, о политичкој платформи народноослободилачког покрета, о црногорском националном питању, као и неке теме синтетичко-методолошког карактера. Народноослободилачким фронтом Црне Горе се бавио др Радоје Пајовић, дајући на ту тему три рада: *Народноослободилачки фронт Црне Горе*,¹¹ *Политика НОП према контрареволуционарним снагама у Црној Гори (1941—1945)*¹² и *Борба КПЈ за масовност народноослободилачког покрета у Црној Гори*.¹³ Темом о политичкој платформи НОП-а бавио се др Ђуро Вујовић, објављујући у тој области такође три рада. Ти радови су, додуше, југословенског значаја, али су засновани умногоме на ономе што се догађало у Црној Гори. То су радови: *Конституисање политичке платформе народноослободилачког покрета*,¹⁴ *О елементима грађанског рата у народноослободилачком рату*¹⁵ и *Национална компонента народноослободилачке борбе*.¹⁶ Црногорским националним питањем, са гледишта КПЈ на овај проблем, бавио се интензивно Милија Станишић, објављујући у овој области неколико радова. Мада ти радови, због природе самог проблема, превазилазе оквир НОР-а и задиру доста дубоко у међуратни период историје КПЈ, па и историје у ширем смислу, они се због значаја ратног периода, у коме се глобално финализира концепт КПЈ о националном питању, морају назначити у овом прегледу. То су радови: *Теоријски оквир и методолошки приступ изучавању настанка црногорске нације*, *Гледишта супротна марксистичкој теорији о нацији*, *Борба КПЈ за вођство у црногорском националном покрету* и *Идејна исходишта и основни смјерови политичке борбе КПЈ за рјешавање црногорског националног питања (1941—1945)*. Стани-

¹⁰ Остали прилози Пајовића ове врсте су:

а) *Črna Hora ve valce a revoluci (1941—1945)*, Slovansky prehled, Praha, 1, 1968, 26—34;

б) *Кратак преглед ослободилачког рата и револуције у Црној Гори (1941—1945)*, Прилози настави историје, Титоград, 1, 1972, 118—142.

в) *Црна Гора у ослободилачком рату и револуцији, методолошки прилог рјешавању музејске поставке*, Гласник Цетињских музеја, 4, 1971, 113—126.

Преглед НОР-а и револуције аутор је такође дао и у оквиру свог посебног издања *Црном Гором 1941—1976*, Титоград, 1976.

¹¹ *Историјски записи*, 4/1965.

¹² *Исто*, 4/1969.

¹³ *Ослободилачка борба народа Југославије као општенародни рат и Социјалистичка револуција*, књ. 2, Београд 1977.

¹⁴ *Историјски записи*, 3—4/1973.

¹⁵ *Исто*, 1/1976.

¹⁶ *Исто*, 1/1980.

шић је обогатио историјску публицистику и са синтетичко-теоријским радовима: *Сусрет црногорске традиције и револуције, Историјске поуке и поруке и Особености комунистичког покрета у Црној Гори (1919—1945)*.¹⁷ Сличног карактера је и рад др Веселина Ђуретића: *Однос традиције и иновације као однос између грађанско-политичког и револуционарног реализма*.¹⁸

Милија Станишић је објавио и научне расправе и друге прилоге који се односе само на период НОП-а: *О сељаштву у НОП-у*,¹⁹ *Кадровска компонента учешћа Црне Горе у НОР-у (1941—1945)*, *Руководјење КПЈ оружаним снагама у народноослободилачком рату и Узајамни однос политичке и војне компоненте НОР-а у Црној Гори*.²⁰ Радове са истим тематским оквиром још су објавили: Јован Р. Бојовић о учешћу православног свештенства у Црној Гори у народноослободилачкој борби,²¹ др Буро Вујовић о учешћу албанске народности у Црној Гори у народноослободилачкој борби²² и о основним питањима организационог развоја КПЈ у Црној Гори у току НОР-а,²³ др Бранко Бошковић о сарадњи и народноослободилачког покрета на Косову и Метохији и народноослободилачког покрета у Црној Гори,²⁴ Милан М. Миладиновић о морално-политичком лику комунисте Црне Горе у НОР-у и револуцији,²⁵ Саво Вукмановић о раду Црногорског друштва Црвеног крста у току рата,²⁶ док су др Миомир Дашић и проф. др Зоран Лакић по један рад објавили са темом културе у НОР-у,²⁷ а Лакић и посебан рад о културно-просвјетној дјелатности у НОР-у.²⁸

Посебну пажњу историчара је скренула прва година народноослободилачког рата у Црној Гори као најсложенија у ослободилачко-револуционарном процесу. Општа слика о тој години најпотпуније је синтетизована у раду Милије Станишића, *Плиме и осеке прве године НОР-а и револуције у Црној Гори*.²⁹

¹⁷ Милија Станишић, *Токови револуције у Црној Гори*, збирка радова, књ. I, II, и III, Никшић, 1980, 1984. и 1988.

¹⁸ *Народни одбор ослобођења среза беранског и развој нове револуционарне власти*, Титград 1983.

¹⁹ *Историјски записи*, 3—4/1973.

²⁰ Милија Стајнишић, н. дј., књ. II и III, Никшић, 1984. и 1988.

²¹ *Историјски записи*, 4/1968.

²² *Оружане снаге НОП-а на Косову 1941—1945*, Зборник радова, Приштина 1980.

²³ *Историјски записи*, 1/1987.

²⁴ *Исто*, 1—2/1971.

²⁵ *Исто*.

²⁶ *Исто*, 3—4/1976.

²⁷ Др Миомир Дашић, *Прилог проучавању културе и развоја образовног система у НОР-у и револуцији (1941—1945)*, *Историјски записи*, 2/1977; проф. др Зоран Лакић, *Култура (Нека искуства из НОР-а и револуције 1941—1945) саставни дио револуције*, *Историјски записи*, 1/1987.

²⁸ *Историјски записи*, 1—2/1989.

²⁹ Милија Станишић, *Токови револуције у Црној Гори*, збирка радова, књ. II, Никшић 1984.

Ту су, такође, занимљиви и радови: др Радоје Пајовић, *Допринос Јосипа Броза Тита развојку НОР-а у Црној Гори 1941—42. године*,³⁰ Мишо Лековић, *Тито и народноослободилачка борба у Црној Гори у првим двијема годинама НОР-а*³¹ и др Ђуро Вујовић, *Моша Пијаде у Црној Гори 1941—1942. године*.³² У оцјењивању бурне прве године народноослободилачког рата у Црној Гори виђења су дали и два учесника и актера догађаја кроз своје прилоге: Милинко Ђуровић, *Неке карактеристике развоја НОБ у Црној Гори послје јулског устанка до јуна 1942. године*³³ и Бошко Ђуричковић, *О догађајима у Црној Гори у првој години народноослободилачког рата 1941—1942 (документи, изјаве, оцјене и стварност)*.³⁴ Своје прилоге о историографији о првој години НОР-а као цјелини дали су и сљедећи аутори: Гојко Миљанић, о сарадњи народа Црне Горе и Херцеговине³⁵ и о неким проблемима руковођења народноослободилачком борбом у датом периоду;³⁶ Обрад Бјелица, такође о сарадњи народа, али и устаника Црне Горе и Херцеговине, проширеној до краја 1943. године;³⁷ Слободан Д. Милошевић, о економским приликама на ослобођеној територији³⁸ и о мрежи партијских организација на истој територији;³⁹ Војо Николић, о неким карактеристикама рада Партије и борбених акција;⁴⁰ Милија Станишић, о неким аспектима учешћа сељаштва у НОР-у⁴¹ и Миомир Дашић, о културно-просвјетним приликама с посебним освртом на дурмиторско подручје.⁴² Остали радови који се односе на прву годину НОР-а партијалног су карактера. Од тих радова пет се односи на 1941. го-

³⁰ *Историјски записи*, 2/1977.

³¹ *Исто*, 1/1980.

³² *Исто*, 4/1978.

³³ *Исто*, 3—4/1971; *Никшићки срез у НОР-у*, Зборник радова, Никшић, 1982.

³⁴ *Историјски записи*, 2—3/1987.

³⁵ *Исто*, 4/1966; *Војноисторијски гласник*, 4/1966.

³⁶ *Историјски записи*, 1—2/1971.

³⁷ *Исто*, 3—4/1971; *Раднички покрет, народноослободилачки рат и револуција у Боки Которској*, књ. II, Зборник радова, Херцег-Нови 1983.

³⁸ *Историјски записи*, 1/1969.

³⁹ *Исто*, 2—3/1969.

⁴⁰ *Никшићки срез у НОР-у*, Зборник радова, Никшић 1982.

⁴¹ *Исто*.

⁴² *Дурмиторска партизанска република, зборник радова*, Титоград 1979.

дину,⁴³ других пет на 1942,⁴⁴ а један на крај 1941. и почетак 1942. године.⁴⁵

Остали радови на црногорске теме који се односе на поједине фазе НОР-а или поједине догађаје, не рачунајући оне које разврставамо у шире или посебне тематске цјелине, већином су нашли мјесто у зборнику радова *Преломни догађаји народноослободилачког рата у Црној Гори 1943. године*. То су радови: Милија Станишић, 1943. година — преломна година НОР-а у Црној Гори; др Радоје Пајовић, *Јачање Партије и њена активност на развоју НОП-а у Црној Гори у другој половини 1943. године* (објављен и у *Историјским записима*, 3—4 1983); Пуниша Перовић, *Рад Агитпропа Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак*; Вукалица — Ђедо Милутиновић, *Нека запажања и гледања о 1943. години*; др Буро Вујовић, *Поводом неких оцјена Проширеног састанка ПК КПЈ за Црну Гору и Боку од 17. августа 1943. године*; др Перко Војиновић, *Допринос црногорске интелигенције културно-просвјетном животу крајем 1943. године*. Зоран Лакић је објавио рад који пружа слику о народноослободилачком покрету у Црној Гори у одређеном војном и политичком тренутку,⁴⁶ а Радоје Пајовић је објавио три таква

⁴³ То су радови: Др Маја Хрибар Ожеговић, *Театар НОБ-е у Црној Гори у току 1941. године*, *Историјски записи*, 4/1966; др Буро Вујовић, *Искуства из тринаестојулског устанка и неке карактеристике НОБ-а у Црној Гори 1941*, *Војноисторијски гласник*, 2/1971; исти аутор, *О неким карактеристикама устаничке 1941. године у Црној Гори прије и после савјетовања у Столицама*, *Војнополитичко савјетовање у Столицама*, Београд 1980; Павле Милошевић, *Комунистичка партија Југославије у Црној Гори од тринаестојулског устанка до краја 1941. године*, *Историјски записи*, 2/1977; Бошко Ђуричковић, *Мишљења о неким питањима организационе природе у КПЈ Црне Горе у 1941. години и сјећања на неке догађаје*, *Историјски записи*, 3/1986.

⁴⁴ То су радови: Мишо Лековић, *Значај скупштине родољуба Црне Горе, Боке и Санџака, одржане 16. јуна 1942. године у Тјентишту, у борби за разобличавање Д. Милашковића у свјетској јавности и за међународну афирмацију НОП-а*, *Историјски записи*, 4/1966; исти аутор, *Боравак британске војне мисије на ослобођеној територији Црне Горе и југоисточне Босне (фебруар — април 1942)*, *Историјски записи*, 1—2/1971; исти аутор, *Боравак Врховног штаба и Централног комитета Комунистичке партије Југославије на територији Дурмиторског партизанског одреда (мај—јун 1942)*, *Дурмиторска партизанска република*, *Зборник радова*, Титоград 1979; др Радоје Пајовић, *Политичке и војне прилике у Црној Гори у вријеме формирања колашинског четничког затвора*, *Четнички колашински затвор 1942—1943*, *Зборник радова*, Титоград 1987; Др Зоран Лакић, *Економске прилике у Црној Гори у прољеће 1942. г.*, *Колашински четнички затвор 1942—1943*, *Зборник радова*, Титоград 1987.

⁴⁵ Др Буро Вујовић, *Везе народноослободилачких покрета у Црној Гори и Албанији крајем 1941. и почетком 1942. године*, *Историјски записи*, 2—3/1969.

⁴⁶ Зоран Лакић, *Народноослободилачки покрет у Црној Гори и Друго засиједање АВНОЈ-а, ЈИЧ*, 1—4/1967.

рада.⁴⁷ Три — четири рада се баве значајнијим састанцима или конференцијама.⁴⁸

Научних и научно-публицистичких радова на уже теме има много и они, из просторних разлога, не могу наћи мјесто у овом прегледу, изузимајући један број оних који тематски прелазе оквир среза. При томе се мисли прије свега на радове који се занимају територијом која није монографски обрађена. Тако је Богдан Гледовић објавио четири рада о Санцаку, од којих се два односе на читав период рата,⁴⁹ а Данило Јауковић је објавио већи рад о првој години НОР-а у Санцаку.⁵⁰ У зборнику радова *Преломни догађаји НОР-а у Црној Гори у 1943. години* објављено је више радова који се односе на Боку Которску, а један се односи на даниловградски и подгорички срез. У другим публикацијама објављени су: др Ђуро Вујовић, *Црногорско приморје у доба капитулације Италије*⁵¹ и др Слободан Милошевић, *Стварање јединствене слободне територије Црне Горе, источне Херцеговине и југоисточне Босне 1942. године и питање исхране партизанских јединица на територији Дурмиторске партизанске републике*.⁵²

Прелазећи на преглед радова по предвиђеним тематским цјелинама, указује се поново на дужност селективног приступа овом послу, тј. избора за презентовање важнијих наслова, по правилу оних који се тематски односе на Црну Гору а не на поједине њене дјелове. По нашој шеми, а и иначе по хронологији, јулски устанак спада у прву тематску цјелину.

⁴⁷ То су радови: *Политичке прилике у Црној Гори у вријеме капитулације Италије 1943. године*, ЈИЧ, 1/1962; *Политичке прилике у Црној Гори уочи и за вријеме битке на Неретви*, Неретва — Сутјеска, Београд, 1969; *Црна Гора и Друго засиједање АВНОЈ-а, АВНОЈ и НОБ у Босни и Херцеговини (1942—1943)*. Зборник радова, Београд 1974.

⁴⁸ То су радови: Павле Милошевић: *Покрајинско савјетовање КПЈ за Црну Гору и Боку од 7. децембра 1941*, Историјски записи, 1/1969; Славко Станишић, *Проширени састанак Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору и Боку од 17. августа 1943*, Историјски записи, 2—3/1969; Зоран Лакић, *Оснивање Народноослободилачког фронта Црне Горе 1944. године*, Историјски записи, 3—4/1973; ити аутор, *Прва конференција просвјетних радника Црне Горе (Никшић, 8. новембра 1944)*, Никшић у предратном револуционарном покрету и НОР-у, Зборник радова, Никшић 1983.

⁴⁹ То су радови: *О развоју народноослободилачког покрета у Санцаку*, Историјски записи, 2/1975; *Санцак у народноослободилачкој борби и револуцији, Србија у рату и револуцији, 1941—1945* Београд 1976; *Народноослободилачки покрет у Санцаку у вријеме формирања Дурмиторске партизанске републике*, Дурмиторска партизанска република, Зборник радова, Титоград 1979; *Народноослободилачки покрет у Санцаку у другој половини 1943. године*, Преломни догађаји НОР-а у Црној Гори 1943. године, Титоград 1985.

⁵⁰ *Санцак у народноослободилачкој борби*, Војноисторијски гласник, 4, 5 и 6/1960. и 1 и 2/1961.

⁵¹ Зборник за историју радничког покрета Далмације, Сплит 3/1974.

⁵² *Дурмиторска партизанска република*, Зборник радова, Титоград 1979.

Иако се може сврстати у најзнаменитије догађаје црногорске историје, јулски устанак 1941. није добио своју научну монографију. Раније наведена књига Батрића Јовановића, мада није без научних карактеристика, не може надомјестити потребу за комплексном научном студијом о овом догађају. Међутим, о тринаестојулском устанку објављени су бројни научни и научно-публицистички радови на нивоу расправа, чланака и других прилога, који су обогатили сазнања о овом догађају, и то не само у документарном већ и у дубљем историјском смислу.

Челно мјесто у овом погледу припада радовима Милије Станишића: *Историјске и друге друштвено-политичке претпоставке тринаестојулског устанка*⁵³ и *Тринаестојулски устанак — јединствени феномен II свјетског рата*.⁵⁴ Са синтетичким промишљањем написан је и рад др Влада Стругара *О тринаестојулском устанку (предмету науке и умјетности)*.⁵⁵ За разлику од претходних, више документаристичког карактера је рад Љуџа Анђелића *Тринаестојулски устанак и окупаторско-кваслињска офанзива на ослобођену територију у Црној Гори, Боки и Санџаку 13. јул — 16. август 1941.*,⁵⁶ а своја виђења јулског устанка дали су истакнути учесници и актери народноослободилачке борбе кроз радове: Милинко Ђуровић, *Оружани устанак у Црној Гори 1941. године*⁵⁷ и Блажо Јовановић, *Први дани устанка у Црној Гори*.⁵⁸

Поједини аспекти јулског устанка обрађени су кроз радове: Јован Вујошевић, *Оцјене о тринаестојулском устанку у архивској грађи*,⁵⁹ др Веселин Ђуретић, *Карактеристике устанка 1941. године у Црној Гори и Босни и Херцеговини (паралела)*,⁶⁰ исти аутор, *Лондонски одјеци устаничких збивања у Црној Гори 1941. г.*,⁶¹ Милија Станишић, *Напредна интелигенција у Црној Гори и њено учешће у тринаестојулском устанку*,⁶² док је Буро Вујовић обрадио Покрајинску партијску конференцију која је одржана у тренутку када је устанак запао у кризу.⁶³

Посебну пажњу истраживача закупила је устаничка власт. Ова тема је прво потпуније тумачење добила у раду Зорана Лакића *Јулски органи народне власти у Црној Гори 1941.*

⁵³ Народни одбор ослобођења среза беранског и развој нове револуционарне власти, Титоград 1983.

⁵⁴ *Историјски записи*, 1—2/1971.

⁵⁵ Исто.

⁵⁶ Исто, 2/1961.

⁵⁷ *Војноисторијски гласник*, 4/1961.

⁵⁸ *Четрдесет година, књ. 5, 1941—1945, Зборник сећања*, Београд, 1961.

⁵⁹ *Историјски записи*, 4/1961.

⁶⁰ Исто, 2—3/1969.

⁶¹ *Дурмиторска партизанска република, Зборник радова*, Титоград, 1979.

⁶² *Историјски записи*, 1—2/1974. и 1/1976.

⁶³ Исто, 2/1967.

и развој мреже народноослободилачких одбора,⁶⁴ а пажњу заслужује и рад Радивоја Боричића *Конференција делегата српских народноослободилачких одбора у Беранама од 2. августа 1941. године.*⁶⁵ Ова Конференција је била претеча покрајинске (земаљске) конференције народноослободилачке власти, до које није дошло у оној фази НОР-а због наглог погоршања војно-политичке ситуације. Велико интересовање историчара и других истраживача продубљавала је Скупштина народних представника у Беранама од 21. јула 1941. године на којој је изабран Народни одбор ослобођења среза беранског. Због тренутка у којем је одржана, начина како је сазвана, као и начина њеног рада у цјелини, ова Скупштина је превазишла локални па и црногорски значај. Из тих разлога је била и предмет посебног научног скупа који је резултирао зборником радова *Народни одбор ослобођења среза беранског и развој нове револуционарне власти*, Титоград 1983. У том зборнику петнаестак радова се непосредно односи на основни предмет скупа, међу којима доминантно мјесто припада раду др Зорана Лакића *Народни одбор ослобођења за срез берански у процесу развоја народне власти у Црној Гори јула 1941. године.*

Већ је речено да је др Зоран Лакић о проблемима народноослободилачке власти у Црној Гори као цјелини објавио двије књиге докумената и обимну научну студију, која је била предмет његове докторске дисертације, чиме је историографија, може се рећи, задовољила потребе за ову област. Ипак, појавило се у међувремену у периодици више расправа, чланака и других прилога, прије свега самог Лакића, на овај или онај начин, инкорпорираних у његову студију о народној власти. Навешћемо неке наслове тих радова, као и значајније радове других аутора, по већ утврђеном критеријуму.

Радови којима је тематски оквир Црна Гора и период НОР-а су сљедећи: др Зоран Лакић, *Основне карактеристике развитка народне власти у Црној Гори 1941—1945;*⁶⁶ др Бранислав Ковачевић, *Од народноослободилачких одбора до прве владе федералне Црне Горе;*⁶⁷ Перо Крстајић, *Развој федералне Црне Горе у Демократској Федеративној Југославији (од народноослободилачких одбора као основних органа власти до ЦАСНО-а);*⁶⁸ др Бранислав Маровић, *Привредна дјелатност народне власти у Црној Гори 1941—1945. године;*⁶⁹ Милан М. Миладиновић, *Основне моралне вриједности настале у деловању народноослободилач-*

⁶⁴ Југословенски историјски часопис, 1—2/1973.

⁶⁵ Историјски записи, 2/1968.

⁶⁶ Исто, 1/1977.

⁶⁷ Југословенски историјски часопис, 1—2/1987.

⁶⁸ Правни зборник, бр. 3, Титоград 1961.

⁶⁹ Народна и војнопозадина власт никшићког среза у НОР-у, Зборник радова, Никшић 1985.

ке власти у Црној Гори,⁷⁰ Радисав Николић, Војно-позадинска организација на ослобођеним територијама Црне Горе 1941—1945.⁷¹

Неколико аутора писало је о раду органа народне власти у Црној Гори у појединим периодима НОР-а. Тако су о раду органа народне власти у првој години НОР-а своје радове објавили: Батрић Јовановић,⁷² Јагош Јовановић⁷³ и др Душан Живковић,⁷⁴ а проф. др Јован Бојовић се јавио са радом који се односи на 1941. годину.⁷⁵ Др Ђуро Вујовић је писао о раду Моше Пијаде на стварању НОО и војнопозадинских органа власти 1941—1942. године.⁷⁶ О проблемима народне власти у задњим годинама НОР-а неколико радова објавио је др Зоран Лакић,⁷⁷ а такође и више радова о ЗАВНО Црне Горе и Боке и неким другим темама.⁷⁸ Са по једним радом о значајним догађајима у развоју народне власти у Црној Гори јавили су се: Др Димо Вујовић,⁷⁹ др Душан Живковић,⁸⁰ др Обрен Благојевић⁸¹ и др Бранислав Ковачевић.⁸²

Тематска цјелина о италијанском и њемачком окупатору, односно одговарајућим окупационим системима, није добила монографску обраду, али су се појавила неколика значајнија рада у периодици. То су радови: Бранко Петрановић, *О систему окупације у Југославији 1941—1945. године и његовој научној обради*,⁸³ Ешреф Вражалић, *Окупациони систем у Црној Гори и међународно право*,⁸⁴ Радослав Распоповић, *Анексија као осуђена међународна институција, са посебним освртом на анексију црногорских територија у другом свјетском рату*,⁸⁵ Ђоко Ивановић, *Непријатељ није поштовао међународне конвенције и своје законе*,⁸⁶ Бранислав Божовић, *Нацистичка обавјештајно-безбед-*

⁷⁰ *Историјски записи*, 1—2/1971.

⁷¹ *Народна и војнопозадинска власт никшићког среза у НОР-у*, Зборник радова, Никшић, 1985.

⁷² *Војноисторијски гласник*, 4/1959.

⁷³ *Правни зборник*, 3, Титоград 1963.

⁷⁴ *Гласник цетињских музеја*, књ. V, Цетиње 1972.

⁷⁵ *Народни одбор ослобођења среза беранског и развој нове револуционарне власти*, Зборник радова, Титоград 1983.

⁷⁶ *Изградња народне власти у 1942. години и Моша Пијаде*, Зборник радова, Загреб 1983.

⁷⁷ *Историјски записи*, 2/1961, 3—4/1971. и 3—4/1974.

⁷⁸ *Исто*, 4/1963, 4/1968, 2—3/1974, 2/1975, 4/1973, 3—4/1983; *Правни зборник*, бр. 3, Титоград 1968; *Дурмиторска партизанска република*, Зборник радова, Титоград 1979.

⁷⁹ *Историјски записи*, 1/1967.

⁸⁰ *Исто*, 4/1968.

⁸¹ *Исто*, 3—4/1971.

⁸² *Народна и војнопозадинска власт никшићког среза у НОР-у*, Зборник радова, Никшић, 1983.

⁸³ *Правни зборник*, 1—2, Титоград 1968.

⁸⁴ *Историјски записи*, 2/1962 и 3—4/1962.

⁸⁵ *Исто*, 2/1980.

⁸⁶ *Ратна сећања из НОБ 1941—1942*, књ. 2, Београд 1981.

носна служба у борби против НОП-а у Црној Гори, са посебним освртом на Боку Которску.⁸⁷

Са нешто ужим тематским оквиром, али такође занимљиви за ову проблематику су и радови: Радослав Распоповић, *Правно виђење италијанске окупације и анексије Боке Которске у току другог свјетског рата*,⁸⁸ Жарко Бакочевић, *Злочини окупатора према затвореницима и логорашима у Боки Которској у свијетлу Хашке и Женевских конвенција*.⁸⁹ Више аутора објавило је још неколико радова из ове области: др Радоје Пајовић о плановима италијанског окупатора око стварања „независне“ црногорске државе,⁹⁰ као и рад о карактеру италијанске окупационе власти и окупационе политике у цетињском крају 1941—1942. године,⁹¹ др Душан Живковић о ставу Италијана према Јеврејима у Боки Которској 1941. године,⁹² Владо Марковић о италијанском Ратном војном суду за Црну Гору (јул 1941 — септембар 1943),⁹³ Слободан Д. Милошевић о злочинима окупатора у Црној Гори за вријеме пете непријатељске офанзиве,⁹⁴ Гојко Вукмановић о ретресалијама окупатора над 180 интернираца Барског логора, стријељаних 25. јуна 1943. године⁹⁵ и др.

Колаборација и контрареволуција у Црној Гори (1941 — 1945) цјеловито су научно обрађене у раније наведеној монографској студији др Радоја Пајовића. Наравно, научна ријеч се не завршава једном књигом, макар колико била научно утемељена и прихваћена, а ова сигурно, цијенећи по научној критици, јесте и једно и друго. Ипак, навешћемо неколико радова који су се појавили у периодици и који макар још мало проширују сазнања о овој крупној теми. Ту су, прије свега, неки од радова самог др Пајовића: *Павле Ђуришић вођа четничке контрареволуције у Црној Гори*, едиција Трагом издаја и злочина, ЦИП, Загреб 1987; *Формирање четничке независне групе националног отпора — покушај Војислава Лукачевића да се отцијепи од Драже Михаиловића*,⁹⁶ *Покољ муслимана у Санџаку и дијелу источне Босне у јануару и фебруару 1943. године*,⁹⁷ *Ликвидација црногорског четничког вођства у Острогу октобра 1943. године с освртом на ста-*

⁸⁷ *Раднички покрет, народноослободилачки рат и револуција у Боки Которској*, књ. II, Зборник радова, Херцег-Нови 1983.

⁸⁸ Исто.

⁸⁹ *Затвори и логори у Боки Которској и Бокељи у затворима и логорима ван Боке 1941—1945*, Зборник радова, Титоград 1987.

⁹⁰ *Историјски записи*, 2/1961.

⁹¹ *Револуционарни покрет у срезу цетињском 1918—1945*, Зборник радова, Титоград 1988.

⁹² *Историјски записи*, 3/1965.

⁹³ Исто, 1—2/1989.

⁹⁴ Исто, 3—4/1971.

⁹⁵ *Зборник радова Неретва — Сутјеска 1943*, Београд 1969.

⁹⁶ *Југословенски историјски часопис*, 4/1964.

⁹⁷ *Зборник радова Неретва — Сутјеска 1943*, Београд 1969.

ње у четничком покрету у Црној Гори после битке на Неретви;^{97а} Четнички покрет и НОП у Црној Гори за вријеме битке на Сутјесци,⁹⁸ Однос (сарадња) црногорских четника и њемачког окупатора од капитулације Италије до краја рата,⁹⁹ Политичка акција Секуле Дрљевића и његова сарадња са усташким вођством и њемачким посланством у Загребу (1943—1945),¹⁰⁰ О сарадњи контрареволуционарних снага у Црној Гори и Херцеговини у 1941. и првој половини 1942. године.¹⁰¹

Осим још два рада др Р. Пајовића (Формирање „националне“ организације Баја Станишића¹⁰² и Поход црногорских четника на Неретву,¹⁰³ ваља поменути и два-три прилога Буро Вујовића (о једном покушају формирања Недићеве војске у Црној Гори,¹⁰⁴ о поразу четника и сепаратиста у Катунској нахији крајем зиме 1944. године¹⁰⁵ и о стању у квислиншким јединицама у старом дијелу Црне Горе средином 1944. године).¹⁰⁶ као и неколико прилога о четничком судству, пропаганди и неким другим облицима рада и понашања четника у Колашинском четничком затвору и затвору у Жабљаку.¹⁰⁷

Карактеристична и изазовна је тема о тзв. лијевим скретањима или лијевим грешкама КПЈ, односно народноослободилачког покрета у Црној Гори 1941—1942. године. Први на ову тему са посебним прилозима (не само у Црној Гори) јавио се Буро Вујовић. Његово прво јављање било је на скупу у Скупштини СРЦГ, на коме је вођена дискусија о Прегледу историје СКЈ, што је објављено у *Историјским записима* (4/1964). Годину дана касније са проширеним прилогом учествовао је на научном скупу у Сарајеву, да би 1967. године објавио обимну расправу *О лијевим грешкама КПЈ у Црној Гори у првој години народноослободилачког рата*.¹⁰⁸ Неколико година касније појавила су се два значајна рада на исту тему: др Бранко Петрановић, *О левим скретањима КПЈ крајем 1941. и у првој половини 1942. године*,¹⁰⁹ и Мишо Лековић, *Мере Централног комитета КПЈ у првој половини 1942. године против левог скретања у политици КПЈ (значај априлске седнице ЦК КПЈ)*.¹¹⁰ Најзад, за дату тему од зна-

^{97а} *Историјски записи*, 4/1965.

⁹⁸ *Зборник радова Неретва — Сутјеска 1943*, Београд 1969.

⁹⁹ *Историјски записи*, 3—4/1971.

¹⁰⁰ *Часопис за савремену повијест*, Загреб, I, 1971.

¹⁰¹ 1941 у историји народа Босне и Херцеговине, *Зборник радова*, Сарајево 1973.

¹⁰² *Историјски записи*, 4/1966.

¹⁰³ *Исто*, 3—4/1976.

¹⁰⁴ *Исто*, 1/1964.

¹⁰⁵ *Исто*, 4/1964.

¹⁰⁶ *Исто*, 4/1965.

¹⁰⁷ *Колашински четнички затвор 1942—1943*. *Зборник радова*, Титоград, 1987.

¹⁰⁸ *Историјски записи*, 1/1967.

¹⁰⁹ *Зборник за историју*, Матица српска, Нови Сад, 4/1971.

¹¹⁰ *Југословенски историјски часопис*, 1—2/1973.

чаја је рад Пунише Перовића *О лијевим грешкама у Херцеговини*,¹¹¹ јер грешке у Црној Гори и Херцеговини по начину и облицима испољавања готово су идентичне, као што су и утицаји између ових покрајина врло изражени, нарочито они који су ишли од Црне Горе према Херцеговини.

Важну а истовремену сложену тему НОР-а у Црној Гори чини период тзв. илегалства или гериле, који је трајао док су се партизанске јединице налазиле ван Црне Горе (од прољећа 1942. до прољећа 1943.). За то вријеме више стотина партизана — илегалца живјело је по шумама, брдима и другим скровитим мјестима и насељима, настојећи да се повежу с народом и подигну му морал који је био јако пољуљан. Сложеност ове теме је у изразитој оскудности архивских извора, нарочито партизанске провенијенције.

И поред значајног ангажовања Историјског института око ове теме, она није монографски обрађена, али је др Ђуро Вујовић објавио више мањих радова којима се, углавном, рјешавају кључни проблеми теме. То су радови: *О неким проблемима проучавања историје НОП-а у Црној Гори од средине 1942. године до капитулације Италије*;¹¹² *О неким аспектима положаја и рада гериле у Црној Гори 1942—1943. године*;¹¹³ *Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак и проблеми које је за герилу доносила зима 1942/43. године*;¹¹⁴ *Везе између покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак и Централног комитета КПЈ и Врховног штаба од маја 1942. до маја 1943.*¹¹⁵ *О условима и проблемима живота и рада гериле у никшићком крају у 1942. години*;¹¹⁶ *Герила у источној Боки 1942—1943. године*;¹¹⁷ *Илегални рад НОП-а у Боки Которској од прољећа 1942. до прољећа 1943. године*;¹¹⁸ *О неким карактеристикама васојевићке гериле*.¹¹⁹

Велики број учесника НОР-а је оставио своја свједочења о овом раздобљу рата. Осим неколико раније поменутих књига (међу којима се *Под отвореним небом* Воја Ковачевића може сврстати у фину литературу мемоарског жанра), објављивано је и на десетине мањих радова и сјећања. Узимајући у обзир територијални фактор, поменућемо само три-четири таква рада. Ђоко

¹¹¹ *Историјски записи*, 3—4/1983.

¹¹² *Исто*, 3—4/1971.

¹¹³ *Дурмиторска партизанска република*, Зборник радова, Титоград 1979.

¹¹⁴ *Историјски записи*, 3—4/1982.

¹¹⁵ *Исто*, 1/1980.

¹¹⁶ *Никшићки срез у НОР-у*, Зборник радова, Никшић 1982.

¹¹⁷ *Раднички покрет, народноослободилачки рат и револуција у Боки Которској*, књ. I, Зборник радова, Херцег-Нови 1983.

¹¹⁸ *Народноослободилачки рат и револуција у Боки Которској у вријеме привремене кризе од априла 1942. до септембра 1943. године*, Зборник радова, Котор 1986.

¹¹⁹ *Народни одбор ослобођења среза беранског и развој нове револуционарне власти*, Титоград 1983.

Вујошевић, члан Покрајинског комитета КПЈ у периоду илегалства, објавио је рад о томе како је извршавао одлуке Покрајинског комитета и како гледа на неке догађаје из тог периода,¹²⁰ док су неки аутори објавили сјећања о илегалству на подручјима њихових округа: подгоричког,¹²¹ никшићког¹²² и цетињског.¹²³ Напомињемо да ускоро треба очекивати објављивање књиге Ђока Пајковића о герили у округу беранском 1942—1943. године.

Омладином као темом, бар на нивоу Црне Горе, бавио се само Славко Станишић. Он је у овој области објавио радове: *Стварање Црногорске народне омладине*,¹²⁴ *Идеолошко-политички рад омладине у Црној Гори током прве године ослободилачког рата*,¹²⁵ *Оснивање Уједињеног савеза антифашистичке омладине Црне Горе и Боке*,¹²⁶ *Омладина Црне Горе у преломним догађајима 1943. године*,¹²⁷ *Рад омладинских организација дурмиторског краја 1943—1945. године*.¹²⁸

Изузимајући раније поменути рад монографског карактера групе аутора о женама у револуционарном покрету, у коме дио који се односи на НОР има преко 100 страна, других радова о овој теми готово да нема. Даница Мариновић — Пејовић је објавила рад *Организовање Антифашистичког фронта жена Црне Горе и Боке*,¹²⁹ а Станка — Тања Дракић је такође објавила два-три рада, али они су више академског карактера и са мало конкретних података.

Тема НОП у окупираним градовима не може се заснивати на архивским изворима, бар кад је ријеч о изворима партизанског поријекла, јер их нема. Ту и тамо, тек понегдје, може се наћи по неки документ партизанске обавјештајне службе. Све остало се заснива на сјећањима учесника НОП-а и донекле на документацији окупатора и њихових сарадника. Мемоарска литература о овој тематској области већ је доста богата, нарочито кад је ријеч о Цетињу, Подгорици и Никшићу, градовима у којима је народноослободилачки покрет био највише развијен. Значајна литература у овом смислу о Цетињу може се наћи у зборнику радова *Револуционарни покрет у срезу цетињском 1918—1945*, о

¹²⁰ *Историјски записи*, 3—4/1977.

¹²¹ Исто, 4/1978.

¹²² Исто, 2/1975; *Преломни догађаји НОР-а у Црној Гори 1943. год.*, Зборник радова, Титоград 1985.

¹²³ Исто.

¹²⁴ *Историјски записи*, 2/1968.

¹²⁵ *Ослободилачка борба народа Југославије као општенародни рат и социјалистичка револуција*, књ. I, Зборник радова, Београд 1977.

¹²⁶ *Омладина у антифашистичком покрету Југославије*, Зборник радова, Бихаћ 1969.

¹²⁷ *Преломни догађаји НОР-а у Црној Гори 1943. године*, Зборник радова, Титоград 1985.

¹²⁸ *Дурмиторска партизанска република*, Зборник радова, Титоград 1979.

¹²⁹ *Преломни догађаји НОР-а у Црној Гори 1943. године*, Зборник радова, Титоград 1985.

Подгорици у зборнику *Илегала у Подгорици (Титоград) 1941—1945*, а о Никшићу у зборнику *Никшић у предратном револуционарном покрету и НОР-у*.

Писано је и о НОП-у у окупираним градовима на Црногорском приморју, а нарочито у Боки Которској. Славко Вукчевић је објавио чланак *Отпор у окупираним градовима Боке Которске 1941—1944*.¹³⁰ Но, доста података у својим радовима дају и неки други аутори (Недјељко и Ратомир — Раде Радановић, Љиљана Терзовић — Моловић, са групом сарадника, Урош Загорац, Илко Радонић и др.).¹³¹

У историографији је поклоњена извјесна пажња питању штампе и пропаганде у НОР-у. Тако је др Нико С. Мартиновић објавио рад општијег карактера *Партизанска штампа у Црној Гори 1941—1945. године*.¹³² Радови који се односе на дио рата или на поједине листове и друга средства информисања су: др Димо Вујовић, *Партизанска штампа и друга средства информисања у Црној Гори у првој години ослободилачког рата*,¹³³ исти аутор, *Партизански прогласи италијанским војницима у Црној Гори 1941. године*,¹³⁴ др Бранислав Ковачевић, *О неким питањима револуционарног агитационо-пропагандног рада КПЈ у Црној Гори 1941. године с освртом на берански срез*,¹³⁵ проф. др Јован Бојовић, *Неки подаци Радована Зоговића о листовима Народне борбе, Омладинском покрету и Слободи*,¹³⁶ др Зоран Лакић, *Омладински покрет — лист Црногорске народне омладине*,¹³⁷ Ђоко Пајковић, „Слобода“ — један од фактора борбе за слободу.¹³⁸ Др Мирослав Лукетић, др Бранислав Ковачевић и Лука Масловар су објавили радове о штампи и пропаганди НОП-а у Боки Которској.¹³⁹

Тема Затвори и логори у Црној Гори 1941—1945 је отворена, не толико за истраживача колико за историчара који би уопштио и синтетизовао све значајније податке о овој проблематици у једну књигу. А података већ има доста, јер су многи бивши затвореници и логораши објавили чланке и друге прилоге, а не-

¹³⁰ *Раднички покрет, народноослободилачки рат и револуција у Боки Которској*, Зборник радова, књ. I, Херцег-Нови 1983.

¹³¹ Исто, књ. I и II, Херцег-Нови 1983; *Затвори и логори у Боки Которској и Бокељи у затворима и логорима ван Боке 1941—1945*, Титоград 1987; *Народноослободилачки рат и револуција у Боки Которској у вријеме привремене кризе од априла 1942. до септембра 1943. године*, Зборник радова, Котор 1986.

¹³² *Историјски записи*, 1/1959.

¹³³ Исто, 1/1971.

¹³⁴ Исто, 2/1961.

¹³⁵ *Народни одбор ослобођења среза беранског и развој нове револуционарне власти*, Титоград 1983.

¹³⁶ *Историјски записи*, 1—2/1986.

¹³⁷ *Војноисторијски гласник*, 1—2/1982.

¹³⁸ *Токовима револуције — говори, чланци, расправе*, Титоград 1981.

¹³⁹ *Раднички покрет, народноослободилачки рат и револуција у Боки Которској*, књ. II, Зборник радова, Херцег-Нови 1983.

ки и књиге, о животу у затворима и логорима. Простор не дозвољава да се то детаљно елаборира. Зато ћемо указати на основну литературу.

Заслуга за ближе упознавање са овом проблематиком припада Историјском институту Црне Горе, који је на ову тему у новије вријеме организовао неколико научних скупова који су резултирали добијањем одговарајућих зборника радова: *Колашински четнички затвор 1942—1943*; *Затвори и логори у Боки Которској и Бокељи у затворима и логорима ван Боке 1941—1945*; *Затвори у Подгорици и логор на Забјелу*.

За никшићке затворе и Никшићане у затворима и логорима осам прилога је објављено у зборнику радова *Никшић у предратном револуционарном покрету и у НОР-у*. За затворе у пљеваљском и шавничком срезу Вукајло Глушчевић је објавио по један рад у Историјским записима,¹⁴⁰ док је Шпиро Лагатор објавио рад *Страдање народа цетињског среза 1941—1945. године*.¹⁴¹ По неколико прилога о затворима у Боки и логорима на Мамули и Превлаци објављено је и у зборницима: *Раднички покрет, народноослободилачки рат и револуција у Боки Которској*, књ. II и *Народноослободилачки рат и револуција у Боки Которској у вријеме привремене кризе од априла 1942. до септембра 1943. године*.

Уз наведену литературу ваља навести и издање ранијег датума: *Отпор у жицама*, чиме се у глобалу комплетира основна литература за предметну тему, изузимајући Концентрациони логор у Бару. О том логору, у неколико наставака у листу *Барска лука* писао је Гојко Вукмановић,¹⁴² али основну масу података о логору пружа бивши логораш Драгутин — Драго Ивановић кроз своју књигу *Поруке — записи из жице*.

Књига Драга Ивановића пружа податке и о другим логорима кроз које је он прошао: Тепа код Скадра и логори у Италији — Бари, Фођа и Колфјорито ди фолињо. О животу у логорима у Албанији писали су: Владо Вујовић о логору у Клосу; Јанко Ђоновић, Кавајски дневник, дио из његове књиге *Хронике и путописи* (стр. 96—129), Цетиње 1950; Мустафа Мемич, *Политичка активност затвореника и стварање партизанских јединица у затворима и логорима на теренима Албаније током 1943. године*¹⁴³ и др.

Научна критика у историографији НОР-а и револуције у Црној Гори слабо је развијена. И то што је било критичке ријечи, већином се ради о полемици између аутора — учесника рата. Ипак, веће реаговање историчара изазвала је књига др Весели-

¹⁴⁰ *Историјски записи*, 1—2/1986. и 2—3/1987.

¹⁴¹ *Револуционарни покрет у срезу цетињском 1918—1945*, Зборник радова, Титоград 1988.

¹⁴² *Барска лука*, лист предузећа Лука Бар, бр. 16, 17 и 18/1974. и 19—20, 21, 22 и 23/1975.

¹⁴³ *Преломни догађаји НОР-а у Црној Гори 1943. године*, Титоград 1985.

на Ђуретића *Савезници и југословенска ратна драма*. Но, и то је пошло по шеми ондашње политике. Историјски институт је поводом ове књиге одржао округли сто али није позвао аутора књиге да чује критичаре и одговори на критику „на лицу мјеста“, већ су оцјене дате у његовом одсуству. Неки учесници су реаговали што је то тако али су, ипак, дали оцјену књиге. Међутим, објављена је само критика др Радоја Пајовића, који је књигу у наслову своје критике квалификовао као *Неприхватљиво дјело*.¹⁴⁴ Касније се аутор у једном ревијалном листу окомио на све своје критичаре, изузимајући Пајовића, ваљда зато што је он своју критику објавио.

Знатижељу критике изазвао је и рад Ђура Вујовића о лијевим грешкама, нарочито међу неким учесницима рата. У зборнику радова *Револуционарни покрет у срезу цетињском 1918—1945*. објављен је критички чланак Јова Михаљевића *О лијевим грешкама и „грађанском рату“ у Црној Гори — поводом књиге Ловћенски НОП одред и његово подручје у народноослободилачкој борби 1941—1945. године од др Ђура Вујовића*, а своју критику о истом питању (а кроз то и о књизи Вујовића као цјелини) објавила је у зборнику путем дискусије и Даница Мариновић—Пајовић. Аутор „лијепих грешака“ одговорио је у истом зборнику кроз дискусију на те критике, а у полемици о овом питању учествовало је још неколико диспутаната.

Поводом формулације у наслову књиге др Радоја Пајовића *Контрареволуција у Црној Гори — четнички и федералистички покрет 1941—1945*, Милија Станишић је објавио прилог полемичког карактера *Да ли је у табору црногорске контрареволуције 1941—1945. постојао „федералистички покрет“*, износићи став да се не ради о федералистима него о сепаратистима.¹⁴⁵ На свој прилог Станишић није добио одговор аутора књиге др Пајовића.

Све остале критике и полемике биле су само критике и полемике између писаца — учесника и актера у НОР-у. Тако се Батрић Јовановић критички осврнуо на чланак Љуба Анђелића о тринаестојулском устанку, на што је уследио одговор Анђелића.¹⁴⁶ Слично су се понављале критике и одговори на критике између Јагоша Ускоковића и Драгутина Радовића, а касније и Ђорђије Милића. Ова полемика је била веома жустра, нарочито од стране Ускоковића, који је „са висине“ гледао на своје опоненте.¹⁴⁷ Једнако жустра је била полемика између Блажа Јанковића, са једне, и Данице Мариновић — Пејовић и Душана Т. Лопичића, с друге стране, око Јанковићевог написа *Друшкичка резолуција*.¹⁴⁸ Даница Мариновић — Пејовић се упустила и у кри-

¹⁴⁴ *Историјски записи*, 3/1986.

¹⁴⁵ *Исто*, 4/1978.

¹⁴⁶ *Исто*, 2/1962. и 3—4/1962.

¹⁴⁷ *Исто*, 3/1978. и 4/1979.

¹⁴⁸ *Исто*, 2—3/1987, 1—2/1988. и 1—2/1989.

тички напис *Осврт на неке објављене радове у вези са наређењем штаба Ловћенског НОП одреда од 26. марта 1942. о расформирању јединица*.¹⁴⁹ Но, чини се да је добила посредно одговор на тај напис кроз чланак Лидије Јовановић *Прилог упознавању проблема расформирања и осипања неких јединица Ловћенског одреда крајем марта 1942. и неке друге појединости с тим у вези*.¹⁵⁰ Послије тог чланка престала је иначе доста оштра полемика око спорног догађаја из марта 1942. године.

Велику буру изазвала је и књига *Ватре са Комова* (издање Општинског одбора СУБНОР-а Андријевица). На основне текстове у тој књизи критички је реаговао Боко Пајковић, ратни секретар Окружног комитета КПЈ Беране, нарочито кроз обимну расправу: *Ко нетачно приказује НОБ у андријевачком срезу и зашто — Поводом књиге Ватре са Комова*.¹⁵¹

Најзад, треба указати и на два прилога Бошка Ђуричковића о датуму одржавања састанка Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак на коме је донесена одлука о устанку. Све до 1961. године у литератури је било прихваћено да је тај састанак одржан 10. јула 1941. године у Стијени Пиперској, како стоји и у једном архивском документу из децембра 1941. Међутим, 1961. године Саво Брковић се појавио с прилогом у *Историјским записима*, тврдећи да је наведени састанак одржан 8. јула 1941. године,¹⁵² што је убрзо прихваћено у историографији. Ђуричковић је по неким својим подацима био увјерен да је састанак одржан 10. јула и о томе је објавио прилог.¹⁵³ Касније је био иницијатор да се напише елаборат о овом проблему, о којем је расправљано на састанку Редакције за историју Савеза комуниста Црне Горе, чији рад је био у току. Но, и даље је остао незадовољан, јер је писац елабората (др Зоран Лакић) закључио да је спорни састанак одржан 8. јула. Ђуричковић је потом објавио прилог: *Још једанпут о датуму одржавања састанка ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак у јулу 1941. г.*¹⁵⁴ И поред заиста увјерљиве аргументације Ђуричковића, не би се могло рећи да је ово питање коначно скинуто с дневног реда, јер писци након тога обично избјегавају да уопште помињу датум одржавања спорног састанка.

На крају, основни подаци и о војној историографији. Иако је војна историографија, испољена преко расправа, чланака и других прилога у периодици, представљена са великим бројем радова, јер се велики број стручњака и још више аматера, нарочито војних лица, активних и пензионисаних, бавио војном про-

¹⁴⁹ Исто, 4/1980.

¹⁵⁰ Исто, 3—4/1982.

¹⁵¹ *Токовима револуције — говори, чланци, расправе*, Титоград 1981.

¹⁵² *Историјски записи*, 1/1961.

¹⁵³ Исто, 4/1979.

¹⁵⁴ Исто, 1/1981.

блематиком, указаћемо у овом прегледу само на важније радове, класирајући их при том на опште и регионалне, на радове који се баве борбеним дјелствима јединица НОВ и ПОЈ, на оне који за свој предмет представљања имају поједине јединице НОВ и ПОЈ или дају инсерте из ратног живота јединица и на радове о војном санитету.

Значајнији радови општег карактера из домена војне историографије или који таквој преферирају су сљедећи: Мишо Лековић, *Најзначајније Титове одлуке у првим двијема годинама НОР-а*,¹⁵⁵ исти аутор, *Црна Гора у плановима Врховног штаба Народноослободилачке војске Југославије почетком 1943. године*,¹⁵⁶ Милија Станишић, *Кадровска компонента учешћа Црне Горе у НОР-у (1941—1945)*,¹⁵⁷ Гојко Миљанић, *Неки проблеми руковођења народноослободилачком борбом у Црној Гори у првој половини рата*,¹⁵⁸ Јово Михаљевић, *Услови повлачења партизанских снага из Црне Горе почетком 1942. г.*,¹⁵⁹ Зоран Лакић, *Размјена ратних заробљеника у Црној Гори у току НОР-а*,¹⁶⁰ Радисав Николић, *Војна позадина у Црној Гори 1941—1945*,¹⁶¹ Горчин Раичевић, *Преглед стварања, развоја и дјелатности војнотериторијалних органа у Црној Гори 1941—1945*.¹⁶²

Простор не омогућава ширу елаборацију прегледа иначе бројних радова о војним дјелствима и ратном животу јединица НОВ. Због неке општости и значаја указујемо посебно на рад Миша Лековића о трећој непријатељској офанзиви, која се у прољеће 1942. године одиграла и на простору Црне Горе,¹⁶³ као и на више радова који се односе на пљеваљску операцију, највећу војну операцију НОР-а у Југославији у 1941. години,¹⁶⁴ посебно акцентирајући због неких нових оцјена чланак Милије Станишића *Стратегијско-оперативни аспекти пљеваљске битке*.¹⁶⁵ Од радова који се односе на јединице НОВ, по један се односи

¹⁵⁵ *Војноисторијски гласник*, 2—3/1977.

¹⁵⁶ Исто, 1973.

¹⁵⁷ *Историјски записи*, 3—4/1981.

¹⁵⁸ Исто, 1—2/1971.

¹⁵⁹ Исто, 4/1966.

¹⁶⁰ *Војноисторијски гласник*, 1/1967.

¹⁶¹ Исто, 1/1988.

¹⁶² Исто, 3/1970.

¹⁶³ Исто, 1/1988.

¹⁶⁴ То су радови: Јована Вујошевића (*Историјски записи*, 4/1966), Павла Милошевића (*Историјски записи*, 1/1968 и 1—2/1971), Јована Бојовића (*Историјски записи*, 4/1963) и Бошка Ђуричковића (14—1942. у свечаностима учесника НОВ, књ. 7, Београд 1975).

¹⁶⁵ *Историјски записи*, 2/1977.

на Шесту,¹⁶⁶ Седму¹⁶⁷ Десету¹⁶⁸ и Прву бокелску¹⁶⁹ као и Другу далматинску бригаду, која је дуже времена провела у Црној Гори,¹⁷⁰ док се остали радови односе већином на поједине батаљоне. Нарочито је велику пажњу у историјској публицистици изазвало расформирање Орјенског НОП батаљона због околности под којима је до тог догађаја дошло и последица које је он имао.¹⁷¹ Треба посебно поменути и рад Јована Вујошевића, *Формирање, развој и улога италијанских партизанских формација у Црној Гори 1943—1945. године*.¹⁷²

Историјом војног санитета у НОР-у већином су се бавили љекари који су радили у том санитету, али и друга лица. Не рачунајући евентуалне прилоге у медицинским зборницима и часописима, у које нијесмо остварили увид, значајнији радови о овој проблематици су: Павле Милошевић, *Организација и развој партизанске здравствене службе у Црној Гори 1941—1942. године*;¹⁷³ др Митар Пилетић, *Партизанске болнице на подручју Дурмитора*¹⁷⁴ и *Дурмиторско подручје као концентрацијска просторија рањеника и болесника НОБ-а*;¹⁷⁵ др Јован Бијелић, *Санитетска служба у Боки Которској 1941—1942*;¹⁷⁶ др Радош Вилотијевић, *Здравствена дјелатност Команде подручја Никшић 1944—1945*.¹⁷⁷ Др Јаша Романо је нашао за потребно да објави рад: *Допринос здравствених радника Црногораца у народноослободилачком рату на дужностима ван санитета*,¹⁷⁸ док је неколико аутора писало о појединим болницама: др Саша Божовић о болницама у Пиперима¹⁷⁹ и у Горанском,¹⁸⁰ Даница Росић — Абрамовић о настанку партизанског санитета у пљеваљском крају,¹⁸¹ а Јован Бојовић, др Ђура Мештеровић и др Илија Костић о болници у Жабљаку.¹⁸²

¹⁶⁶ Преломни догађаји НОР-а у Црној Гори 1943. године, Титоград 1985.

¹⁶⁷ Исто.

¹⁶⁸ *Революционарни покрет у срезу цетињском 1918—1945*, Зборник радова, Титоград 1988.

¹⁶⁹ *Раднички покрет, народноослободилачки рат и револуција у Боки Которској*, књ. I, Зборник радова, Херцег-Нови 1983.

¹⁷⁰ Исто.

¹⁷¹ Исто, књ. I и II, Херцег-Нови 1983.

¹⁷² *Историјски записи*, 3—4/1971.

¹⁷³ Исто, 4/1969.

¹⁷⁴ *Војноисторијски гласник*, 6/1961.

¹⁷⁵ *Дурмиторска партизанска република*, Зборник радова, Титоград 1979.

¹⁷⁶ *Раднички покрет, народноослободилачки рат и револуција у Боки Которској*, књ. I, Зборник радова, Херцег-Нови 1983.

¹⁷⁷ *Народна и војнопозадинска власт никшићког среза у НОР-у*, Зборник радова, Никшић 1985.

¹⁷⁸ *Историјски записи*, 2/1981.

¹⁷⁹ 1941—1942. у сведочењима учесника НОБ, књ. 2, Београд 1975.

¹⁸⁰ Исто, књ. 14.

¹⁸¹ *Дурмиторска партизанска република*, Зборник радова, Титоград 1979.

¹⁸² Исто; *Историјски записи*, 3/1961.

Ако бисмо на крају овог прегледа хтјели нешто да кажемо умјесто закључка, онда би то сигурно било исказивање неугодног осјећања што ни након близу пола вијека од завршетка другог свјетског рата и бројних монографских и других радова, исказаних и неисказаних у овом прегледу, није настао до данашњег дана синтетички рад о НОР-у и револуцији у Црној Гори 1941—1945. године. Генерација историчара која је настала у послужератним деценијама била је дужна да то уради. Она то вјероватно може и сада. Ново вријеме и вишестраначки политички систем могу јој помоћи да неке проблеме лакше разријеша. Ипак, то би био њен поглед и њена верзија историје Црне Горе 1941—1945. године. Нове генерације ће имати своје „верзије“, у смислу даљег развоја историјске науке. Организатор посла на писању историје Црне Горе 1941—1945. године могао би бити Историјски институт Црне Горе и одговарајући одбор или одјељење Црногорске академије наука и умјетности или обратно.

Duro Vujić

MONTENEGRO IN SOURCES AND HISTORIOGRAPHY 1941—1945

Summary

Sources and historiography about Montenegro from 1941 to 1945, for the first time are treated completely in this work. Sources have been, indeed, a subject of some works, specially in *Archive funds and collections in SFRJ — SR Montenegro* journal, while the question of historiographical survey has remained out of investigators interest until now.

Characteristic of this work is that it presents not only the survey of historiography for marked period but a survey of historical journalism and memoiristic as well, taking a selective access in works citing. Special historiographic works are cited without exception, while the others are selected, because, under their characteristics they were strayed from historiography. However, it can be concluded that all relevant editions are cited and that this survey can answer to its purpose.

Taking into consideration that this work encircles several hundred titles, this historiographical survey is drawn up under established system.

After the survey of separate editions dealing with historiography, historical journalism and memoiristic, this paper cites titles of different collection of works (scientific supplements and memories, as well as combined).

Papers and other scientific and scientific-popular and memoiristic supplements are presented under next subject totalities: 1) General (montenegrin) subjects; 2) Regional topics; 3) July's uprising; 4) National authorities; 5) Italian and German occupying power; 6) Collaboration and counter-revolution; 7) Left turns; 8) Guerilla warfare in Montenegro; 9) Youth and women; 10) Movement of National Liberation in occupied towns; 11) Press and propaganda in the War of National Liberation; 12) Prisons and camps; 13) Critique and polemic; 14) Military historiography.

